

Alulértékelik a fiatalokat

Az a tény, hogy ennyire fiatalon is az üzleti élet sűrűjébe lehet kerülni, csatasorba állította a bírálókat. Egyes jelentésekben „maszkos ficsúroknek” nevezték őket. Kétségbe vonták komolyságukat. Steffen így védekezik: „A német hatóságok tanúsították, hogy beszállításaink megbízhatóan érkeztek, és hogy a nem teljesítési arányaink az összes szolgáltatóhoz képest a legalacsonyabbak voltak.” A leszállított 300 millió maszk ügyében tapasztalható volt néhány hiányosság, de azokat azonnal pótolták. Továbbá – a maszkeladáson kívül – régi vásárlóinknak számítanak jól ismert kiskereskedelmi láncok is.

„A mi generációnk bátor és új utakra tör – ennek ellenére gyakran lebecsülnek minket – nyilatkozza a két fiatal. – Ez az ellenkezés azonban csak tovább ösztönzött bennünket. Kezdetektől fogva nagy céljaink voltak.”

Tanulmányok azt mutatják, hogy a Z generáció kevésbé bizakodó a saját jövőjét illetően, mint az előző nemzedékek. Leo Marty ebben látja cselekvőkészségük okát: „Saját kezükbe akarják venni a sorsukat, és már nem figyelnek arra, hogy mi idősebbek hogyan görgetjük magunk előtt a globális problémákat.” Ez a generáció rájött, hogy sok kérdésben, például az éghajlatváltozásban, egyre jobban szorít az idő.

Ez a nyugtalanság érződik Yaël Meiernél és Jo Dietrichnél is: „Amit az iskolában és az egyetemen tanultunk, nem elég ahhoz, hogy felkészítsen bennünket az életre. Ezért akarnak sokan emellett valami egyedít létrehozni” – mondja Dietrich. Társaival együtt azonban a változás iránti vágy is vezérli: „Egyetlen előttünk álló generáció számára sem volt ilyen egyszerű változtatni és világszintű közönséget elérni.” Greta Thunberg aktivista vagy Billie Eilish énekesnő megmutatta, hogy már tinédzserként is képesek megszólítani az egész világot.

A függetlenség iránti vágy is mozgatórugónak számított Jascha Rudolphi esetében: „Ha ez a cég nem sikerült volna, akkor talán emigráltam volna – a lényeg, hogy merészen belevágtam valamibe és kipróbáltam.”

A Google a legvonzóbb munkáltató a fiatalok szemében

A Universum minden évben kiválasztja Svájc legnépszerűbb munkaadóit a 78 felsőoktatási intézményben végzett 11 800 hallgató körében készített felmérés alapján. A legfrissebb rangsorban – ismét – a Google került az első helye. Ezt követi a UBS bank, az ABB villamos ipari konzern vagy a Microsoft informatikai óriáscég, a képzési szakirányok függvényében. A vonzó munkáltatók közt vannak még a Nestlé, az Európai Űrtügyönkötség (ESA), az IBM, a Siemens, a Rolex és a Goldman Sachs, illetve a Swiss National Bank (SNB) és a Swisscom informatikai cég.

„A fiatalabb generáció minden eddigénél jobban képzett – mondja Leo Marty, a Universum munkatársa. – Ezért a vállalatok egyre inkább elköteleződnek az iránt, hogy ezeket a tehetségeket magukhoz vonzzák.” A Nestlé élelmiszeripari vállalat mentorprogramot hozott létre a fiatalok sikeres beilleszkedésének biztosítása érdekében. „A fiatalok nagyon hatékonyan dolgoznak, gyorsan gondolkodnak és innovatívak – mondja Sonia Studer, a Nestlé Svájc HR-menedzsere. – A mentorok segítenek nekik bekapcsolódni a szervezetünkbe, hogy ne veszzenek kárba a kezdeményezéseik.”

Marty megerősíti, hogy a fiatal szakemberek számára különösen fontos a munkakörnyezet. „Felmérésünk egyértelműen bizonyította ennek a kritériumnak a fontosságát: főként a koronavírus-válság idején az erős vállalati kultúra segített fenntartani a motivációt.”

(Neue Zürcher Zeitung)

Pragya Agarwal¹

Nagypapa elment a Holdra?

Már nem igazán értünk ahhoz, hogy miként ismertessük meg gyermekeinkkel a halál fogalmát. Kérdéseik azonban segítségünkre lehetnek abban, hogy bele merjünk fogni

¹ Pragya Agarwal is viselkedéskutató és adattudós, szerző, előadó és tanácsadó.

Négyéves ikreim egyike megszállottan érdekli a halál iránt. Mindent tudni akar a meghalásról. Egyfolytában arra kér, hogy meséljek neki arról, hogy mi történik, amikor az emberek meghalnak. Kezdetben kissé meglepett, mennyire megigézik a „meghalt” emberek, ahogy ő nevezi őket, de aztán világossá vált, hogy akkor is ez foglalkoztatta, amikor csendben volt.

„Mesélj még nekem a halálról. Mi történik, amikor az emberek meghalnak?” – kérdezi minden este lefekvés előtt.

„Leáll a testműködésük. Leáll a szívük” – mondom neki.

„Ez történt Naanaával is?”

Naanaa – apám, a nagyapjuk – 2020 novemberében hunyt el. Az ikrek csak egyszer találkoztak vele, nem sokkal hároméves születésnapjuk előtt, amikor 2019-ben Indiába látogattunk, jöllehet igyekeztünk rendszeresen beszélni vele a FaceTime-on. Úgy volt, hogy 2020 elején megint utazunk, de akkor kitört a covid-19 világjárvány. Apám lassan egyre betegbb és sérülékenyebb lett; e hetek és hónapok során nagyon megviselte a karantén alatti magány és elszigeteltség, illetve a megfelelő egészségügyi ellátás hiánya.

Az óvodás gyerekek is képesek felfogni, mi a halál, de csakis szüleik gyászán keresztül, és nálunk is éppen ez történik: elutaztam Indiába, ott maradtam egy hétig az apám temetése után, és nagyon nyíltan beszéltem gyerekeimnek szomorúságomról. Szeretném, ha megértenék, hogy a nagyapjuk halott, és szeretném, ha ismernék őt, még ha csak az emlékeimen keresztül is. Továbbá azt akarom, hogy természetes módon beszéljünk a halálról, amely elválaszthatatlan az élettől, különösen most, amikor a világ egy példátlan világjárvány kellős közepén van, és a gyerekek hallják, hogy a férjemmel igen gyakran beszélünk a halálról.

Tökéletesen tisztában vagyok azzal, hogy a gyerekeket milyen gyakran kihagyják a halálról szóló beszélgetésekből, mert a felnőttek tartanak a témától (sőt kifejezetten kerülik azt); attól félnek, hogy elszorítják vagy megijeszítik gyerekeiket, vagy aggódnak, hogy azok képtelenek lesznek megérteni a halál fogalmát. Egy 2014-es kutatás, amely az USA Közép-Nyugat

régiójában három-hatéves gyerekek szüleivel és pedagógusaival készített interjúkra épül, rámutatott egy a mai szülők körében meglévő tendenciára: azt tételezik fel, hogy a gyerekek érzelmileg túlságosan éretlenek a halál felfogásához. Az egyesült királyságbeli Winston’s Wish jótékonsági szervezet becslése szerint Nagy-Britanniában minden 22. percben elveszti egy gyerek valamelyik szülőjét (ez évente körülbelül 24 000 gyermek); a szervezet úgy véli, hogy a szülők még mindig kifejezetten tartanak attól, hogy megvitatassák a halál témakörét a gyerekekkel, illetve általában fogalmuk sincs arról, hogy a gyerekek mennyit fognak fel belőle. Ahelyett hogy a szülők engednék, hogy az élet természetes része legyen a halál, óvják és védik gyermekeiket a szembesüléstől.

Próbálok pragmatikus, tudományos szinten kezelni a dolgokat, ragaszkodva a tényekhez, mivel a kutatás azt mutatja, hogy legjobb a biológiánál maradni, amikor hat év alatti gyerekeknek a halált próbáljuk elmagyarázni. Olyan könyveket keresek, mint E. B. White *Malac a pácban* (1952) című regénye, amelyek négyéves ikreimnek segíthetnek jobban felfogni a halált és az elvesztést, anélkül, hogy spirituális vetületre hivatkoznánk, de küszködök. Nem sok olyan tanulmány áll rendelkezésre, amelyek a szülői szocializáció és kommunikáció hatásait vizsgálják a gyerekek halálértelmezésével illetően, és míg bőven vannak weboldalak, ahol tippeket adnak ahhoz, hogy miként beszéljünk a gyerekekkel a halálról, ezek legtöbbször megkérdőjelezhető, és figyelmen kívül hagyják a gyermekek kognitív fejlődését. Kérdést tettem fel a Twitteren, amelynek során előkerült néhány hasznos könyv, de mindez alapvetően arra hívja fel a figyelmet, hogy hiány vagyunk olyan kisgyermek számára szóló irodalomnak, amely pragmatikusan közelítené meg ezt a témát.

Természetesen biológiai értelemben vett halálértelmezésünk is megváltozott az évek folyamán. A klinikai értelemben vett halál definíciója sokáig a szívverés hiányát jelentette, de manapság már gépekkel életet lehet pumpálni a leállt szívbe. Tehát a definíciót úgy módosították, hogy az magában foglalja „az egész

agy – ideértve az agytörzset is – minden funkciójának visszafordíthatatlan megszűnését”. A nyugati társadalomban a klinikai halálnak nyolc ismérve van: bármilyen ingerre adott spontán válasz hiánya; teljesen elmaradt válasz akár a legfájdalmasabb ingerekre; spontán légzés hiánya legalább egy órán át; az izomtónus, nyelés, ásítás vagy hangképzés hiánya; szemmozgás, pislogás vagy pupillareakció hiánya; lapos EEG-görbe legalább 10 percig; a motoros reflexek teljes hiánya; és ha 24 óra elteltével az előbbi feltételek nem változnak. Más kultúrákban a ’haldokló’ ember fogalma lehet elvontabb és kevésbé merev: némely dél-ázsiai kultúrában például, még az alvó vagy beteg embert is „halottnak” nevezhetik, így valaki akár többször is meghalhat, mire biológiai értelemben eléri a halál.

Emlékszem arra az időre, amikor saját gyerekeim legelőször próbálták a „halott” értelmét felfogni: láttak a kertben egy katicabogarat, amely nem mozgott. „Anyu, csinálj valamit, hogy mozogjon”, kérték, felszólítván arra, hogy ébresszem fel a katicabogarat. Aztán ott volt az idős szomszédunk, aki épp a 2020-as karantén előtt hunyt el, és meghallhatták, ahogy beszélünk róla. „Elment valahová a néni?” – kérdezte az egyik gyerekm, de aztán rögtön el is feledkeztek a dologról. Ezúttal viszont nem maradtak abba a kérdések.

Honnan ered ez a halállal kapcsolatos bizonyosság? A csecsemőknek nincs halálérzetük. Kétéves életkor előtt a gyermekek tehetnek úgy, hogy a halál olyasvalami, ami nem történik meg, ha nem látják. Észlelhetik, hogy ez valami más, de nincs konkrét veszteségérzet. Lehetséges, hogy hatással vannak rájuk szüleik és gondozóik érzelmi reakciói, ha a szűkebb családban történik a haláleset, vagy ha elveszítenek egy kisállatot.

1948-ban Maria Nagy pszichológus mára már klasszikussá vált munkájában, körülbelül 350, három és tíz év közötti gyerek válaszai alapján, három, jól elkülönülő szakaszt tárta fel annak a folyamatnak, ahogy azok elkezdik megérteni a halált. Két- és hároméves kor körül egy olyan elutazásnak képzelik a halált, ahonnan visszatérhet az ember. Csak azt

tudják megérteni, hogy a felnőttek elrejtőznek a kukucsukáló játék során, aztán megint megjelennek, vagy hogy a szüleik eltűnnek, amikor munkába mennek, majd visszatérnek. Az öt év alatti gyerekek nem tudnak fogalmat alkotni az elválásról, hogy ezáltal megértsék, hová kerülnek a halottak. Ehelyett megszemélyesítik a halált, vagy úgy gondolnak rá, mint az alvásra. Nehéz számukra felfogni az „örökre” fogalmát. Nagy tanulmánya rámutatott, hogy a gyerekek időlegesen gondolják a halált. Felfogják, hogy egy szív nem ver már többé, de gyakran csak egy fogalomra képesek egyszerre koncentrálni, és nehéz számukra annak megértése, hogy meddig tart a halál. A gyerekek próbálják az állandóságot azzal megmagyarázni, hogy a mennyország túl messze van, vagy hogy a koporsó túl szorosan le van zárva ahhoz, hogy a halott visszatérjen. Hat éves koruk körül a gyerekek kezdik megérteni a meghalás visszafordíthatatlanságát. És lassan megértik az okot is: hogy a testi funkciók elvesztése halálhoz vezet.

Jean Piaget svájci pszichológus 1920-as, befolyásos kognitív fejlődési modellje szerint (J. M. Baldwin amerikai pszichológus egy korábbi modelljének átdolgozása) logikai struktúrája van annak, ahogy a gyerekek sémákat alakítanak ki a világról mentális és testi cselekvéseik révén. Ahogy egyre több tudást halmoznak fel, és ahogy önközpontú világképük kitágul, hogy más perspektívákat és elvontabb fogalomalkotást is magába fogadjon, a gyerekek fejlesztik ezeket a sémákat. Hat-hét éves kor körül a gyerekek belépnek Piaget kifejezésével élve a „konkrét műveleti szakaszba”, ahol képesek feldolgozni a logikusabb gondolatokat és az érvelést: úgy tűnik, hogy most már képesek felfogni a halál egyetemességét, bár még mindig összezavarja őket az elképzelés, hogy mi történik utána. Némelyik gyerek még ebben az életkorban is a mágikus gondolkodásra támaszkodik, hogy értelmet találjon a halálban, és egy általa meghatározott alakkal köti össze, például egy szellemmel vagy egy megtettesített alakkal, mint a Kaszás. Ahogy a „formális műveleti szakaszba” érnek 12 éves koruk körül, szélesebb tudományos érvelési képességük lehetővé teszi, hogy a halál szimbolikusabb és

elvontabb fogalmát is meg tudják ragadni, akár a halállal kapcsolatos fogalomalkotás elméleti perspektíváját is ideértve.

A gyerekek halálértelmezését kulturális és vallási hátterük és sajátos élettapasztalataik is formálják. Urie Bronfenbrenner orosz származású amerikai pszichológus humánökológiai perspektívája hasznos lehet annak megértéséhez, hogy a gyerekek környezete – amit „mezorendszernek” nevezett el – miként befolyásolja fejlődésüket. A mezorendszer magában foglalhatja a közvetlen családot, illetve a halálról alkotott elképzeléseket és az arra adott reakcióikat, az iskolát és a barátokat, továbbá a tágabb értelemben vett kultúrát. Egy 2019-es tanulmányban a kutatók megállapították, hogy a még nem iskolás korú gyerekek Indiában sokkal érettebben fogták fel a halál visszafordíthatatlanságát és egyetemességét, összehasonlítva azzal, ahogy a non-funkcionalitást (azaz minden testi funkció leállítását) értelmezték. Egy 2014-es tanulmány, amely 188 gyermeket vizsgált (Londonban élő fehér brit és brit muszlim gyermekeket, valamint a vidéki Pakisztánban élő pakisztáni muszlimokat) és a *British Journal of Developmental Psychology* című folyóiratban jelent meg, úgy találta, hogy a vidéken lakás szintén hatással lehet a halállal kapcsolatos fogalomalkotásra: a vidéken élő pakisztáni gyerekek hamarabb megértették a visszafordíthatatlanságot, mint a két brit csoportban lévő gyerekek.

A halál, háború és az ellenségeskedés megélése szintén hatással lehet a gyerekekre. A Robbie Case kanadai pszichológus által 1990-ben előterjesztett neo-piagetianus elmélet a központi fogalmi struktúrákról ezt kiegészíti azzal a felvetéssel, hogy a gyerekek addig haladnak oda-vissza a különböző fejlődési szakaszok és stratégiák között, amíg képesek egy integráltabb problémamegoldási megközelítést kialakítani. A kognitív képesség nem feltétlenül jelent korlátot abból a szempontból, ahogy a gyerekek megértik a halál és az alvás közti különbséget, illetve az előbbi visszafordíthatatlanságát, még ha a halállal kapcsolatos nyelvhasználat néha akadályt jelent is. A felnőttek gyakran kitérnek a valódi magyarázat elől, és

azt mondják a gyerekeknek, hogy szeretneik „most már békére letek”, vagy hogy „boldogok az égben”, ami bonyodalmakat okozhat egy gyermek kognitív fejlődése szempontjából, mivel összeegyeztethetetlen azzal, ahogy az biológiailag értelmezi a halált. Ez nem enyhíti a negatív érzelmeket sem azzal kapcsolatban, hogy először is miért döntött úgy az elhunyt, hogy elmegy, illetve azzal az elképzeléssel, hogy valamiképpen az ő hibájuk volt, ha így tettek.

Számomra az lenne a legkönnyebb dolog, ha azt mondanám a gyerekeimnek, hogy igen, nagyapjuk elment, és soha többé nem jön vissza: ez történik, amikor az emberek meghalnak. De még mindig nem vagyok olyan helyzetben, ahol úgy beszélhetek apámról, mint aki örökre elment. Az állandóság fogalma olyasvalami, amivel a saját gyermekeim most ismerkednek, és amire nekem is emlékeztetnem kell magamat a velük folytatott beszélgetések során. Apám soha többé nem jön vissza. Néha lehunynom a szemem, és elképzelem, hogy még mindig ott él Indiában, és elfelejtem, hogy már nincs többé. A lakóhelyeink közötti sok ezer mérföld távolság miatt életében is nagyon gyakran éreztem a hiányát, amióta húsz évvel ezelőtt az Egyesült Királyságba költöztem. Próbálok megtalálni a módját annak, hogyan gyászoljam elvesztését, miközben mindig is szomorúsággal töltött el ez a messzeség.

Bizonyos szempontból a gyász szakaszai nem különböznek annyira a felnőttek számára. A gyász és a veszteség első szakaszára nagymértékben rányomja bélyegét a büntület, ahogy ez kisgyermekekkel is van, akiket egocentrikus világszemléletük tart fogva: ha bármi rosszul alakul, az valamiképpen az ő hibájuk. Én hasonló módon ostorozom magam: bárcsak gyakrabban beszéltem volna vele... ha gyakrabban látogattam volna haza, Indiába... bárcsak jobban vigyáztam volna rá. Elindulunk ezen a gyötrelmes úton, kérdéseket teszünk fel önmagunknak, korholjuk magunkat, próbálunk úrrá lenni tehetetlenségünk felett. A gyerekek ugyanezt teszik, bár nemcsak azért, mert az irányítást akarják ezáltal visszavenni, hanem azért is, mert hat-hét éves korukig viszonylag

szük a látókörük. Egyedül a saját szemszögük-ből látják a világot, még nem fogják fel, hogy a dolgokat mások másként láthatják.

Bár tavaly nyáron gyerekeimmel tanulmányoztuk a lepkék és a békák életciklusát, és beszéltünk arról, hogy ugyan a rovar elpusztul, de a petéiből kikel egy másik, ezt magától értetődőnek tartották, olyasvalaminek, ami az állatvilágban történik, de nem vonatkoztatták arra, ahogy velünk is történnek a dolgok. A halál biológiai aspektusát, még annak elkerülhetetlenségét is könnyebben felfogják a gyerekek; hogy ha valaki öreg, meghal; ha valaki súlyosan megsérül, meghalhat; ha félrenyeli az ételt és a falat elakad, meghalhat. De ennek a lelki vetülete még mindig távol áll tőlük. Amikor az egyik négyévesem lát egy temetőt az autóból, azonnal kérdezgetni kezd, hogy mi lesz a földben az emberekkel. Másnap reggel ott ül az ágyamon, és azt kérdezi, megmenthetjük-e a temetőben az embereket, ha kiszabadítjuk onnan őket. A szabadulás gondolata némileg egybeesik a vallásos hiedelemmel, hogy a lélek átlép egy másik dimenzióba, amely távol esik az élet és a halál körforgásától.

„Nem hozhatnánk vissza Naanaát ebbe a szobába, akkor is, ha csak a földön fekszik?” – bökte ki egyikük valamelyik este. Továbbá: „Hová kerülnek az emberek, ha meghalnak?” Nem tudom, honnan vették az elgondolást, hogy a holttestnek a földön kell feküdnie. A hindu temetkezési szertartásokra gondolok, amelyek során az elhunytat a földre helyezik, lábujjait egy zsinórral kötik össze, lábfeje pedig dél felé mutat, amerre a halál istene, Jama (Jamarádzsa) található. Nem voltak ott, amikor mindez az apámmal történt. Én sem voltam ott: hamvasztását sietve kellett elvégezni, pár órával halála után, és csak a szűk család néhány tagjának jelenlétében a covid-19 korlátozások miatt. Nem voltak *szlókák* (mantrák) és Gangesz mellett végzett hamvasztás. Gyorsan kellett elhamvasztani elektromos krematóriumban, és soha nem láttam a holttestét. Minden valószínűtlennek tűnik, szinte szürreálisnak. Akkor is megtörtént, ha nem láttam?

Gyerekeimhez hasonlóan, én sem tudom, hova kerülnek az emberek, ha meghalnak. Egyszerűen csak eltűnnek a semmibe? Az egyik

percben még itt vannak, lélegzenek, hangoskodnak, mérgelődnek, nevetnek, büszkék, boldogok, szomorúak, aztán a következő percben semmivé válnak. Hogyan van ez? Képtelen vagyok felfogni. Olyasvalakiként, aki hinduként nevelkedett, de nem vallásos, vonakodnék attól, hogy a túlvilág vagy az újjászületés elképzelését erőltessem rá gyerekeimre. Ugyanakkor a Jeff Greenberg, Sheldon Solomon és Tom Pyszczynski által 1986-ban javasolt rettegéskezelési elmélet (terror management theory, TMT) szerint a jelképes halhatatlansághoz vezető gyakorlatok segíthetik az embereket, főként a gyerekeket, hogy megküzdjenek a haláltudattal. A félelemkezelési elmélet szerint, amelyet Ernest Becker amerikai antropológus *A halál tagadása* (1973) című Pulitzer-díjas könyvéből merítették, a kulturális hiedelmek és az eszképzimus – a nyers valóság előli menekülés – enyhítheti a gyermekek halál és halandóság miatti rémületét és szorongását.

Virginia Slaughter ausztrál pszichológus olyan alfogalmak modelljét javasolta, amelynek segítségével a gyerekek biológia és a lelkiélet különböző rétegei által kerülhetnek közelebb a halál megértéséhez. Némely kultúrában a halál valóságosan is az élet szerves része. Kelli Swazey amerikai kultúrantropológus *Az élet, amely nem a halállal végződik* című 2013-as TED-előadásában beszél a kelet-indonéziai Tana Toraja lakóiról, akik a halottra csak úgy utalnak, mint aki „beteg” vagy „alszik”. Az elhunytat egy üres szobában helyezik nyugalomra, ahol továbbra is jelképesen táplálják és gondoskodnak róla, és szerves részei maradnak a család életének. Ez alatt az átmeneti időszak alatt a család fiatalabb tagjai képesek megismerkedni az élet és a halál határán lévő – liminális térrel – vagyis átmeneti állapottal.

A rituálék nagymértékben segítenek bennünket abban, hogy kifejezésre juttassuk érzéseinket, amelyeket egyébiránt elfojtánánk. A gyerekek jobban megbirkózhatnak a halál véglegességével, ha például elmehetnek a temetésre. Phyllis Silverman és William Worden amerikai gyászszakértők kimutatták, hogy a temetésen való részvétel segíti a gyerekeket abban, hogy megbékéljenek a halállal, illetve,

hogy vigaszt és segítséget kapjanak. 1992-es tanulmányukban 120 gyásztól érintett gyereket vizsgáltak meg, akiknek 95 százaléka jelen lehetett a temetésen. Két évvel később ezek a gyerekek elismerték, hogy ez fontos volt nekik a tekintetben, hogy tiszteljék az elhunytat, támogatást és vigaszt kapjanak. Mary Fristad, Julie Cerel amerikai klinikai pszichológusok és munkatársaik arról számoltak be 2001-es tanulmányukban, hogy a temetési szertartások például a gyászzene és a temetési beszédek döntő fontosságúak ahhoz, hogy átsegítsék a gyerekeket ezen az érzelmileg nagyon megterhelő eseményen. Tanulmányukban, ahol 318 öt és tizenhét év közti személyt vizsgáltak, arról számoltak be, hogy a gyerekek szerint fontos volt az aktív részvétel (például a koszorú közös kiválasztása), és hogy a szertartások elemei, mint például egy jól ismert zene lejátszása, hosszú időre vigaszt nyújtott nekik.

A szertartások, a beszélgetés és a játék mind segítik a gyerekeket abban, hogy kifejezést adjanak azoknak az érzelmeiknek, amelyeket máskülönben esetleg nehezen tudnának kifejezni. Emlékszem, hogy amikor hat- vagy hétéves koromban elvesztettem a nagyapámat, és elmentünk a nagyszüleim házába, hogy két héten keresztül részesei legyünk az összes hindu szertartásnak, egészen a 13. napig, amikor is imákat olvasnak fel az eltávozott lélekért, hogy elérje a *sadgatit* (üdvösséget). Minden unokatestvérem ott volt, és a különböző életkorú gyerekekből álló kortárs csoportot támaszt jelentett gyászunkban, veszteségünk feldolgozásában.

A mai családokban a halálhoz való viszony sokat változott az évek folyamán, mivel az emberek nagy része nem tapasztalja meg a halált gyerekkorban szűk családi körben, csak később, amikor már jóval idősebbek lesznek. Régen a halál nagyon is része volt a mindennapi életnek, részben a magas halálozási arány miatt, részben pedig azért, mert a legtöbb haláleset otthon történt – betegség következtében. Mivel az emberek rendszerint nagy, összetartó közösségekben éltek, a gyerekek természetes módon részt vettek a halállal kapcsolatos szertartásokban. Ez azonban megváltozott, ahogy a nagycsaládok felbomlottak, és ahogy az emberek egyre tovább

élnék. Mostanra a hagyományos szertartások közül sok a modern szokások felé tolódott el, ami hatással van arra, ahogy a gyerekek érzékelik a halál valóságát. Még a hagyományosan a halálhoz kapcsolódó kultuszokban bővelkedő ír kultúrában is gyorsabb módok váltják fel a régi típusú, otthoni virrasztást. Emiatt a gyerekek kevésbé vesznek részt a gyászszertartásokban, amely egyre nagyobb felelősséget ró a szülőkre és tanárookra, hogy a gyászfeldolgozást a gyermekek nevelésének részévé tegyék.

Napjainkban a családok rendszerint a világ több pontján szétszóródva élnek, így sokunk áthidalhatatlan távolságban éli meg szerettei elvesztését, amire a pandémia is kíméletlenül rávilágított. A gyerekek számára még nehezebbé vált annak megértése, hogy valaki, aki már eleve messze volt, ténylegesen nem létezik többé. Igen problémás lehet a gyerekek minden korosztálya számára ez a veszteségérzés, legyen bármennyire is elvont, ha azzal társul, hogy nincs alkalmuk érzéseik kinyilvánítására. India covid-19 katasztrófájának közepén a közösségi oldalaim idővonala és a családi WhatsApp csoportok naponta emberek, barátok és családtagok halálhírével voltak tele; folyton a gyerekeknek arra a nemzedékére gondoltam, akik anélkül fognak felnőni, hogy valaha ismerték volna a nagyszüleiket. Egy egész diaszpórára kell most mesélnie gyermekeiknek sok ezer mérfölddel arrébb élő szeretteik haláláról – azokról a nagyszülőkről, nagybácsikról és nagynénikről, akikkel a gyerekek csak a Zoom vagy a FaceTime segítségével, apró digitális filmkockákon keresztül találkoztak. A gyerekek gyakran csak akkor fogják fel a halál végérvényességét, amikor elkezdik hiányolni azt a személyt, aki elveszett számukra. Ez különösen nehéz olyankor, amikor nincsenek közvetlenül tudatában, hogy az adott ember meghalt. Nehéz megmagyarázni és megérteni a köztünk lévő távolságokat, az olyan emberek elvesztését, akiket nem látunk rendszeresen, mert a „nincs többé” fogalma lehetetlenné válik, amikor a személy már eleve hiányzott a gyermek életéből.

Egyértelmű, hogy a gyerekek képesek megérteni a halált, főként biológiai szempontból. Ez általános jelenség. Az is világos azonban,

hogyan a gyerekek érzelmi érettsége a környezetük, illetve vallási vagy spirituális meggyőződésük függvénye. Ez nem általános jelenség.

Ha például a gyerekeket úgy nevelik fel, hogy van túlvilág, akkor hihetik, hogy a testi és értelmi funkciók a halál után is működnek, és hogy az ember valamilyen módon tovább él. Ez megnyugtató lehet a gyermekek számára, amikor szembesülnek saját halandóságukkal. A vidéki Madagaszkár vezető népe úgy hiszi, hogy míg a testi funkciók abbamaradnak, a mentális működés egy része, például a tudás és az emlékezés továbbra is fennáll. A vezető törzs tagjainak körében végzett tanulmány szerint még az ötéves gyerekek is tisztában vannak a halálnak mint megszűnésnek a biológiai jelentésével. Ott vannak az állatok levágásakor, részt vesznek a temetéseken és virrasztásokon, és meg kell nézniük halott szüleiket, hogy „emlékezetükbe vésődjön” a tény, hogy soha többé nem fogják látni őket. Tizenkét éves korukra ezeknek a gyerekeknek már szilárd dualista halálfogalmuk kezd kifejlődni, ahol egyszerre vannak jelen a biológiai és lelki dimenziók.

Egy gyermek halálértése nagymértékben azokon a beszélgetéseken keresztül formálódik, amelyeket a felnőttek hajlandók folytatni vele, hogy teret adjanak kérdései átbeszéléshöz és segítsenek megérteni neki, hogy egynél több magyarázat is lehet arra, hogy mi történik az emberekkel, amikor meghalnak. Az ilyen beszélgetések segíthetik a gyerekeket annak mélyebb megértésében, hogy még ha a biológiai funkciók meg is szűnnek, lehet hinni a halál utáni életben, vagy hogy a vallásos hiedelmek megférnek a halál tudományos modelljével.

„Talán a Holdra mennek. Szerinted Naanaa is a Holdra ment?”

Kikerülöm a választ, bár szeretném azt hinni, hogy apám talán oda ment, és onnan néz le ránk.

„Hogy került a Holdra? Egy külön rakétán ment? Ki vezette a rakétát?”

A testvére közbevágott: „Tudod, szokott lenni pilóta.”

Rájuk hagyom a dolgot; így könnyebb. Csendben maradok, és reménykedem, hogy elalszanak. Fekszem a sötétben, forgatom a

fejemben, és próbálok elkötni a szálakat át a nemzedékeken; olyanok ezek az összecsavarodott DNS-szálak, mint a piros *mauli*-zsinór a csuklómon a *puksza* dicsőítő szertartásból, amelyet az apámért tartottunk Indiában a halála utáni 10. napon: a gyapjúsál úgy megy körbe-körbe, mint a szeretet, amelyet egymásért hordozunk, még ha nem is tesszük, vagy éppen nem mondjuk ki. Mély lélegzetet veszek, és azon tűnődöm, hogy ez vajon csak képzelgés-e, vagy a bánatom elleni gyógyír tényleg ebben a vágyakozó mágikus gondolkodásban rejlik, ebben a mágikus világban, amelyet megidéztek. S miközben azt gondolom, hogy én segítek a gyerekeimnek megérteni a halál fogalmát, tudván tudva, milyen fontos ez egészséges fejlődésükhöz, ráébredek, hogy kérdéseik talán még többet segítenek nekem, hogy feldolgozzam gyászomat és veszteségemet, hogy olyan módon beszéljem át, amely gyakran nem lehetséges a körülöttem élő többi felnőtellel.

Eszembe jut Alison Gopnik amerikai pszichológus, aki azt mondta, hogy a gyerekek értelme tanulásra van hangolva, és ahogy felnőttként előrehaladunk a korban, kezdünk sok mindent magától értetődőnek tartani. Amikor pedig magától értetődőnek vesszük a dolgokat, nehéznek találjuk, hogy újból elfelejtjük, amit már tudtunk, és hogy a helyes kérdéseket tegyük fel. A gyermekeimmel való beszélgetésekben ott van a természetfeletti és a csoda, egy olyan világ, ahol apám továbbra is létezhet. Ebben a térben a saját, halálról szóló kérdéseim nem tűnnek annyira lényegtelennek vagy tiszteletlennek. Kérdéseikben kezdem megérteni, hogy milyen keveset kértem magamtól és a körülöttem lévőtől, hogy segítsenek át ezen a gyászfolyamaton, és hogy mennyire próbáltam arra összpontosítani, hogy minden rendben legyen, még akkor is, amikor egészen legbelül nem így volt.

Tekintettel a rituálék, a hosszan tartó temetési szertartások és a gyászidő, illetve a nagy családi összejövetelek jelenkori hiányára, talán több kultikus szembenézésre és beszélgetésre lenne szükség. Talán egy varázsrakétában és egy holdutazásban rejlene jelenleg a válasz. Miközben próbálunk számot vetni a halállal

és a veszteséggel, ahelyett, hogy pragmatikus, tudományos módon magyaráznánk meg a problémát, először is a gyermek szemével és kíváncsiságával kellene rácsodálkoznunk a halálra (és az életre). Elképzelhető, hogy ez a válasz a kérdésre.

(*AEON magazine*)

Zanny Minton Beddoes

Út a sötét erdőn át
Az *Isteni színjáték* reményteljes útmutató
a nehézségek közepette

Dante mesterműve még halála után 700 évvel is visszhangra talál

Firenzében forgalomtól félreeső helyen áll a San Remigio templom. Az oltár bal oldala melletti kápolnának a Gaddi-család a patrónusa, akinek egyik legdicsebb sarja, Niccolò Gaddi adott megbízást a 16. századi oltárkép elkészítésére. Végredeletében kikötötte, hogy Dante Alighieri *Paradicsomából*, – a magyarul *Isteni színjátékként* ismert – monumentális költeményének befejező részéből kell ábrázolnia egy jelenetet.

Gaddi kikötése elismerő gesztus volt a költő családjá, az Alighierik felé, akik előzőleg anyagilag támogatták a kápolnát. Még ha így is történt, rendkívüli választás volt, jegyzi meg David Ekserdjian nemrégiben megjelent *The Italian Renaissance Altarpiece [Az olasz reneszánsz oltárkép]* című tanulmányában. Itt volt egy firenzei mágnás, egy olyan ember, akinek egész élete a katolikus egyházzal fonódott össze, aki úgy kezelt egy – katolikus körökben ráadásul lekicsinylően emlegetett – irodalmi művet, mint „a Bibliával és a szentek életével majdhogynem egy szinten álló vallásos szöveget”.

Jacopo da Empoli festménye a kápolnában Dante kivételes státuszát példázza. Az olaszok számára ő a *sommo poeta*: a legfőbb költő, akit senki nem múlt meg fölül hétszáz év alatt, az 1321-ben bekövetkezett halála óta. Bár Dante

számos más művet írt, köztük politikai és nyelvészeti értekezéseket, az *Isteni színjáték*, a poklon és a tisztítótűzön át a mennyországba tett képzeletbeli utazásáról szóló krónika tekinthető mesterművének. Alig akad olyan olasz, aki ne tudná idézni a mű kezdősorait, az életközépi erdei útkeresésről:

Nel mezzo del cammin di nostra vita mi ritrovaì per una selva oscura, ché la diritta via era smarrita. – Az emberélet útjának felén / egy nagy sötétlő erdőbe jutottam, / mivel az igaz út nem lelém. (Babits Mihály fordítása)

Dante a nem olasz anyanyelvűek számára is a nyugat elsorangú irodalmi géniuszaik közé tartozik, úgy, mint Homérosz, Cervantes és Shakespeare. Az angolszász világban hatása sok más szerző mellett Chaucer, Milton, Shelley és T. S. Eliot munkáiban is tetten érhető. A tercina összefonódó rímképlete, amelyet Dante használt először, és amely végigviszi az olvasót az Isteni színjátékon, azóta is népszerű versforma.

Ugyanakkor Jacopo da Empoli oltárképe egy olyan városban készült, amely száműzte Dantét, elkobozta vagyonát, és koholt vádak alapján halálra ítélte. Lino Pertile, a Harvard Egyetem romanisztika- és nyelvészprofesszora számára ez egy látszólagos ellentmondásra világít rá: „Ünnepeljük Dantét. Ugyanakkor nem figyelünk rá. Firenze miért nem vonta vissza 1315-ben kiadott halálos ítéletét? Azért, mert amit Dante hirdetett, és amit a firenzeiek műveltek, szöges ellentétben állt egymással.”

Gyakran elhangzik az érv, hogy a *sommo poeta* megelőzte saját korát. Dante vitathatatlanul megteremtette az alapját egy közös olasz nyelvnek, több mint ötszáz évvel azelőtt, hogy Itália politikailag egyesült volna (bár kétséges, hogy ő maga jóváhagyta volna az egyesülést: még a nemzetállamok kora előtt élt, és egy egyetemes monarchia képe lebegett a szeme előtt). Dante a reneszánsz és a reformáció korára jellemző elképzeléseket is előrevetített. Egy pogány szerzőt, Vergiliust hívta segítségül a Pokolban, amelyet a klasszikus mitológiából ismert szörnyekkel népesített be. Majd az alvilágba kerültek „papok, ...; pápák meg kardinálok, no biz a pénzzel ők sokat vesződnek.” (Pokol, 7. ének, Babits Mihály fordítása)